

Czibere Mária

Nyelvszociológiai vizsgálatok

I. Az előzményekről röviden

1992-ben készítettem el szakdolgozatomat Nyelvszociológiai vizsgálatok sárvári általános és középiskolások körében címmel. Az általam összeállított kérdőív feladatai a nyelvi tudat fokát, a tudatos nyelvhasználat milyenségét vizsgálták egy regionális köznyelvben a kérdezettek társadalmi és iskolai hovatartozásának tükrében. A felméréseket egy helyi általános iskola 5. és 8. osztályában, egy szakmunkásképző 2., egy szakközépiskola és egy gimnázium 2. és 4. évfolyamában végeztem el.

II. Szociológiai összefüggések

A kérdőív első oldala a tanulók személyes adatain túl társadalmi hovatartozását is igyekezett megállapítani a szülők foglalkozása szerint. Ez utóbbi alapján három típust különböztettem meg: értelmiségiek, nem értelmiségiek, vegyes családok. A foglalkozások megnevezése gyakran nem fedti a mögötte vagy mellette meglévő iskolai végzettséget, a felosztásba emiatt hiba is csúszhatott. A 160 megkérdezett diák 10%-a értelmiségi, 23 %-a vegyes, 67%-a pedig nem értelmiségi családban él (fizikai, adminisztratív stb. munkát végeznek a szülők). Az egyes iskolatípusok osztályainak összetételét — az általános iskolát leszámítva — meghatározza a szülők iskolai végzettsége. Az értelmiségi családból származók valamennyien középiskolában tanulnak, többségük gimnáziumba jár. A félig értelmiségiek környezetében is ez a tendencia a jellemző.

A szülők foglalkozás szerinti megoszlása:

	5.o.	8.o.	Szm.2	Szk.2	Gim.2	Szk.4	Gim.4
értelmiségi	3	2	-	2	5	1	3
nem értelmiségi	13	17	17	11	20	11	16
vegyes	3	8	2	5	8	3	8
nem válaszolt	2						

III. A nyelvi tudat vizsgálata

A szorosabb értelemben vett nyelvi feladatok ezek után következtek. A nyelvi tudat kérdése írásos tevékenységben sokkal könnyebben nyomon követhető, itt ugyanis az állandó visszacsatolási lehetőség következtében a tudatos nyelvhasználat foka egzaktabb módon meghatározható. A kérdőív eme része két feladattípusból tevődött össze. Először 12 hívómondatot kellett kiegészíteni, melyekbe négy, a nyelvhelyesség szempontjából problematikus esetet helyeztem el. Sorrendben a következőket: **-ba/-be**, **-ban/-ben** határozórag használata, a „nákozás” esetei, a **t-**, **szt-**végű ill. az ikes igék ragozási problémái. A második feladat egy összefüggő hibás szöveg kijavítása volt. Az előző részben rendszermondatokban vizsgáltam az alaktani jelenségeket, itt azért választottam ezt a módszert — a komplex szövegjavítást —, hogy rámutassak arra, az adatközlők a „történetre” koncentrálnak, s emiatt (is) kisebb mértékben veszik észre a nyelvhelyességi, grammatikai, stilisztikai stb. problémákat. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a beszélt nyelvben is. A szöveg megfelelő kijavítása egyébként már egy magasabb szintű tudást feltételez s ezzel együtt egy tudatosabb gondolkodást.

Az utolsó 10 kérdés kapcsolódik legközvetlenebbül a nyelvi tudathoz azáltal, hogy ezek mutatják meg leginkább a nyelvhez való viszonyt, az ahhoz kapcsolódó gondolatokat, elméleti ismereteket.

A továbbiakban az ikes igék használatáról szerzett tapasztalataimat foglalom össze a főbb jellemzők bemutatásával — a teljesség igénye nélkül.

IV. Az ikes igék használata rendszermondatoknál

A nyelv változásai során megkülönböztetünk külső változásokat, melyek más nyelvekkel történt érintkezések következtében, ill. nyelvünk társadalmi hatókörének kiterjedése folytán mehetnek végbe, és beszélhetünk a nyelv belső történetéről is, amely belső változásokkal, a nyelv hangrendszerének, grammatikai rendszerének, szókincsének történetével foglalkozik (Hermann József - Imre Samu: MTud. 1987. 513-514.). Bonyolult a helyzet a fonológiai változások területén, hiszen a köznyelvi hangrendszer belső eltolódásai néha szétválaszthatatlanul összefüggnek nyelvjárási hangsajátosságok elmosódásának, egységesülésének folyamataival. Egy-egy ilyen változás észlelése, tudatosítása néha bizonyos fonetikai képzettséget is kíván. Kevésbé észrevehető a laikus számára a morfológiai rendszer átalakulása is. Bármely nyelvben a szerkezeti módosulások zöme a fennálló változatok egymás melletti használatán keresztül zajlik

le, a diakrón átalakulás bizonyos folyamatai tehát a nyelvközösség számára mint szinkron síkon adott választási lehetőségek jelennek meg.

Régóta megfigyelhető egyfajta egyszerűsödési folyamat az igeragozás területén, ma is tart az ún. ikes és iktelen ragozás összemosódása az utóbbi javára, s az ikes ragozású forma ma már inkább csak bizonyos igék egyes szám 1. személyében tekinthetők viszonylag stabilnak. Itt egy valaha meglevő funkció elvesztésével állunk szemben, az ikes igék régen szenvedő, ill. visszaható értelműek voltak, (vö.: tör törik) (Grétsy László: Mai magyar nyelvünk 1976. 47.). Általános jelenség, hogy az ikes igeragozás ritkán jelentkezik teljes következetességgel, ezért érvénybe lép a nyelv természetes, egyszerűsítő tevékenysége, melynek következtében a bonyolultabb, a funkcióval nem rendelkező alakok kiesnek. Ezt persze még egy ideig az új és a régi forma „együttélése” előzi meg. Ennek vagyunk most is tanúi az **eszek-eszem, iszok-iszom, alszok-alszom** stb. igepárok esetén. Egyes szám 1. személyben az ikes alakokat presztízsváltozatnak, az iktelent stigmatizált változatnak tekintjük (G.Varga Györgyi: Élőnyelvi tanulmányok 1990.180.).

A táblázat alapján láthatjuk, milyen arányban használták a tanulók az ikes és iktelen paradigmákat.

A következő mondatokat kellett kiegészíteni :

Reggel én általában csak egy kis kenyeret
/eszik/
Az orvos előírta, hogy én sok tejet
/iszik/
Hadd apu, egész éjjel dolgozott.
/alszik/

Ikes-iktelen alakok a fiúk és a lányok arányában:

	5.o.	8.o.	Szm2	Szk2	Gim2	Szk4	Gim4
eszem-eszek	13:8	17:10	10:9	8:10	20:13	6:9	19:8
igyam-igyak	4:13	2:24	2:15	1:17	1:31	1:13	2:25
aludjék-aludjon	0:18	0:23	0:18	0:18	1:31	0:14	0:27

Legmagasabb arányban a negyedik gimnazisták használták az **eszem** alakot (70%), őket a nyolcadikosok (63%), majd az ötödikesek (61%) és a másodikos gimnazisták (60%) követték. A másodikos szakmunkásképzősök jöttek ezután (52%), végül a sort a másodikos (44%) és a

negyedikes (40%) szakközépiskolások zárták. A gimnáziumban az érettségi előtt álló fiatalok tanulmányaik során valószínűleg többször találkoztak ezzel a jelenséggel, ismereteik alapján tehát tudatukban különbséget tesznek az ikes és iktelen alakok között, s érzékelik, hogy az egyik az igényes, a másik inkább a parlagi beszédmódhoz tartozik. Ennek következtében próbálják magukévá tenni a mintául kiszemelt „magasabb rendű” változatot. Ugyanezt nem mondhatjuk el a szakközépiskolásokról. Az általános iskolások többségénél inkább a nyelvi befolyásoltág szerepét kell hangsúlyoznunk. 7. osztályban tananyag az ikes igék ragozása, ezt követően, tehát bizonyos ismeretek megszerzése után indulhat el igazából a nyelvhasználatban egyfajta tudatossági folyamat. Természetesen az egyén nyelvi kompetenciájától is függ, mennyire érzékeli a különbséget a két változat közt. A legalacsonyabb százalékarányt a két szakközépiskolás osztály érte el. Ezekben az osztályokban a többség valószínűleg más értelemben tesz különbséget a két nyelvváltozat között. Az a gyerek ugyanis, aki otthon, baráti társaságban, rokonai közt csak a stigmatizált változatot hallja, ezt tekinti a maga számára normatívnak. Az eszem alakot legfőkébb „finomkodóbbnak” érzi, de nem ismeri el nyelvhasználatában annak követendő mivoltát.

A felszólító módú igealakokkal jelentős mértékben megváltozik az ikes — iktelen forma használati aránya. A nyelvileg képzetesebb csoportok is minimális mennyiségben használták az ikes alakot. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy a felszólító módú ikes igéknél már E/1. személyben sincs igazán jelentős különbség a két forma között, sőt inkább az iktelen **igyak**-ot tekintjük a köznyelvi változatnak. Hasonló a helyzet E/3. személyben is, hiszen itt is az iktelen forma a köznyelvi. A harmadik mondatnál egy másodikos fiú használta egyedül az **aludjék** alakot. A tanuló jelenleg Káldon, egy Sárvártól kb. 20 km-re levő faluban lakik, néhány éve érkezett Erdélyből.

Az iktelen alakok nagy arányú előfordulását azzal is magyarázhatjuk, hogy az ikes ige használata nem jellemzője a nyugati nyelvjárásnak (Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink* 69.).

V. Az ikes igék használata szövegmondatoknál

Szorosan az előbbi feladathoz kapcsolódva állítottam össze ezt a szöveget azzal a céllal, hogy a korábbi grammatikai jelenségeket, pontosabban azok használatát immár indirekt módon vizsgálhassam. A különböző hibákkal tűzdelt szöveg javítása már a nyelvi tudatosság egy magasabb fokáról adott információkat. Az **eszek**, **alszok**, **bízok** igealakokon

tanulmányoztam, milyen mértékben érzik őket hibásnak a megkérdezettek. A kijavított „hibák” százalékos arányát a következő táblázat mutatja.

	8.o.	Szm2	Szk2	Gim2	Gim2	Szk4	Gim4
eszek	28	33	100	33	18	6	55
alszok	48	30	89	39	36	47	63
bízok	38	22	10	17	18	20	63

Az **alszok** alak „hibafelismerési” aránya volt a legmagasabb. Ha az előző feladatsorral összevetjük az eredményeket, megállapíthatjuk, hogy az **eszek** formát jóval kisebb mértékben érezték hibásnak az adatközlők. Ennek megfelelően kevesen változtatták meg ikesre az általam megadott alakot. Szembetűnő, hogy az iktelen forma mindhárom ige esetén a gyerekek többségénél az elfogadhatóság szintjén jelenik meg, nyelvhasználat szempontjából tehát normatív elemként. Ez is bizonyítja annak a tendenciának a növekedését, miszerint az ikes alak szerepét fokozatosan átveszi az iktelen. A kapott eredmények alapján kijelenthetjük, hogy az iktelen forma stigmatizált jellege fokozatosan háttérbe szorul. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a gyerekek nagy része az összefüggő szöveg hatására inkább a spontán beszéd nyújtotta iktelen alakot részesíti előnyben, írásban is ezt használja, nem érzi hibásnak annak jelenlétét.

Úgy tűnik, az ikes forma tudatos alkalmazása E/1. személyben leginkább a negyedikes gimnazisták nyelvhasználatát jellemzi. Az osztály 57%-a mindhárom alakot kijavította a szövegben, de csupán két olyan ember volt, aki következetesen mind az előző, mind a jelenlegi feladatban az **m-es** alakot használta. A többi osztályban további négy ilyen tanuló akadt. Ők mindannyian azok között voltak, akik a legjobb teljesítményt nyújtották.

A szakmunkástanulók itteni teljesítménye számomra megmagyarázhatatlan problémákat vetett fel. Az **eszek** alakot mindannyian **eszem**-re változtatták, ugyanakkor az első feladatnál náluk volt majdnem a legtöbb iktelen forma. Ha az első feladatban a saját normájának megfelelő formát használja, miért nem teszi azt következetesen az összefüggő szövegnél is? Vagy ha tisztában van az igealak helyes használatával, miért nem alkalmazza azt mindjárt az első alkalommal???

VI. Összegzés helyett

E dolgozatnak nem feladata a részletes elemzés, munkámban inkább csak az ikes igék használatának szinkrón állapotát mutattam be az általam vizsgált regionális köznyelvben. Az ikes — iktelen formák használatát a nyelvi tudattal hoztam összefüggésbe, ezen keresztül próbáltam magyarázatokat kapni a felmerülő problémákra. Akad még azonban megválaszolandó kérdés bőven... A kapott eredmények birtokában kijelenthetjük, az ikes paradigma használata egyre inkább háttérbe szorulóban van. Legtöbbször már csak kijelentő mód egyes szám első személyben jelenik meg az egyén nyelvi tudatának megfelelő következetességgel. Érdekes azonban azt is megjegyeznünk, hogy a paradigma használatát befolyásolja az is, milyen gyakorisággal használatos az adott ikes ige. Az **eszem, iszom** alak nyilván többször fordul elő az **eszek, iszok**-kal szemben, mint pl. a **törekszem** a **törekszekkel** vagy a **tetszem** a **tetszekkel** szemben.

Felhasznált szakirodalom

- G. Varga Györgyi: Presztízsváltozat, stigmatizált változat
(In: Élőnyelvi tanulmányok 1990. 178-181.)
Hermann József-Imre Samu: Nyelvi változás, nyelvi tervezés Magyarországon
(Mtud. 1987. 513—531.)
Kálmán Béla: Nyelvjárásaink
(Budapest, 1990.)